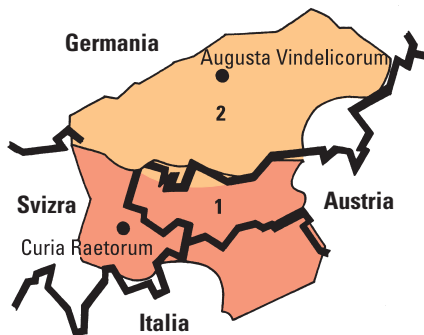

RUMANTSCH

FACTS & FIGURES

Temp	Eveniment istoric
15 a. Cr.	<p>Ils Romans conquistan il territori tranter las Alps reticas ed il Danubi. Fin enturn l'onn 400 s.Cr. vegn suttamessa la provinza Rezia, fundada dad els en questa regiun, ad ina romanisaziun intensiva: il latin popular dals schuldads, uffiziants e commerziants romans sa maschaida cun las linguas preromanas. Da questa maschaida nascha ina variante retica dal latin popular che sa sviluppa en in process da transfurmaziun fonetica e da differenziaziun linguistica plaun a plaun al rumantsch odiern.</p> <p>Ultra da numerus numts locals e da numts da cultura savain nus be pauc da la lingua dals abitants da las regiuns alpinas a l'epoca preromana. Ils Romans consideravan ils Rets (latin «Raeti») sco parents dals Etruscus che sajan fugids durant l'invasiun dals Celts en l'Italia dal nord da la planira dal Po en las Alps reticas.</p>
300 s. Cr.	<p>Durant la reorganisaziun da l'imperi roman vegn la provinza Rezia dividida en duas parts: las regiuns che furman oz la Svizra orientala ed ina part da la Svizra centrala, il Girschun, il Vnuost, il Vorarlberg e la gronda part dal Tirol appartegnevan a la Raetia prima cun la chapitala Curia Raetorum (Cuira). La planira bavaraisa e svabaisa e la part set-tentriunala dal Tirol furmavan la Raetia secunda cun la chapitala Augusta Vindelicorum (Augsburg). Il Cristianissem sa derasa.</p>
500	<p>Declin da l'imperi roman. En sia pli gronda estensiun en il 5avel tschientaner s. Cr. cumpiglia la Retoromania in territori che s'extenda dal Danubi superior al Mar adriatic.</p>
536	<p>La Raetia prima vegn suttamessa a l'Imperi francon en furma d'ina provinza ecclesiastica pli u main autonoma (Raetia Curiensis).</p>
806	<p>Carl il Grond introducescha en la Rezia il sistem d'administraziun dals Frants. L'anterior preses retic cun sedia a Cuira vegn remplazzà d'in cont tudestg. En las planiras da las vals sa domicilieschan nobels ed uffiziants da lingua materna tudestga (Lindenbauer et al. 1994, 45). Per consequenza sa fa il tudestg valair plaunsieu sco lingua administrativa. Il rumantsch na vegn strusch codifitgà.</p>
843	<p>L'uvestgieu da Cuira vegn separà da la diocesa da Milaun ed annexà a l'archuvestgieu da Magonza. La regiun s'orientescha qua tras definitivamain vers il nord e vegn exponida ad ina germanisaziun progressiva.</p>
5.–10. Jh.	<p>Dapi l'onn 496 coloniseschan numerusas gruppas d'Alemans il territori tranter il Lai da Constanza e las Alps glarunaisas. La germansiaziun succeda l'emprim be plaunsieu. Ulteriuras gruppas tudestgas (Alemans, Bavaraiss) conquistan il nordost da l'Italia e separan la Retoromania en trais gruppas linguisticas isoladas: il rumantsch dal Girschun, il ladin dolomitan ed il furian (vesair p. 14).</p>

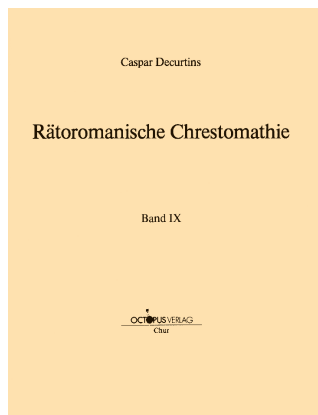
Temp	Eveniment istoric
9./10. Jh.	Il territori retorumantsch fa part dal reginavel resp. da l'Imperi tudestg. Signurs feudals e vasals alemans surpiglian la pussanza. Da quest temp datescha il pli vegl document scrit en rumantsch (ina prova da scrittira chattada a Würzburg).
11./12. Jh.	Da quest temp datescha l'uschenumnada Versiun interlineara da Nossadunnaun (translaziun tranter las lingias d'ina part d'ina pregia dal latin en rumantsch).
13./14. Jh.	Guaisers tudestgs che derivan dal Vallais Superior sa domiciliieschan en pliras valladas alpinas dal Grischun: Valragn, Val S. Pieder, Stussavgia, Avras, Sursaissa, Scantvetg, Partenz e Tavau.
14./15. Jh.	Il Grischun cumenzan a daventar politicamain independents. Il sistem feudal vegn abandonà en favur d'ina democrazia en furma da vischnancas e dretgiras autas autonomas. Questas vischnancas e dretgiras furman a partir dal 1471 la Republica da las Trais Lias.
15. Jh.	Il 1464 devastescha in incendi la citad da Cuira , il center principal da la regiun. Mastergnans da lingua tudestga reconstrueschan la citad che vegn silsuenter germanisada dal tuttafatg .
16./17. Jh.	Codificaziun dal rumantsch. Ina rolla decisiva en la creaziun da la lingua litterara rumantscha giogan la Refurma (punct da partenza en Engiadina'Ota) e la Cuntrarefurma sco er l'istorgia politica dal pajais (cf. chap. «Litteratura», p. 71 s.).
1794 – 1892	Per raschuns praticas era il tudestg fin qua la lingua uffiziala da la Republica da las Trais Lias. Dapi il 16avel tschientaner aveva la Dieta confermà repetidamain che las instanzas ed actas uffizialas stoppian esser redigidas en tudestg. Pir il 1794 ha ella renunzià a questa tradiziun ed ha proclamà la trilinguitad da las Trais Lias . Il 1803 entran las Trais Lias en la Confederaziun helvetica. Ellas furman dapi là il chantun Grischun. Er il Grischun è da bell'entschatta bainvulent envers il rumantsch ed il talian. Mintga deputà en il Cussegl grond po sa servir da sia lingua materna. Ils texts uffizials vegnan redigids e derasads en tudestg, rumantsch e talian. Las Constituziuns chantunalas dal 1880 e dal 1892 renconuschan e garanteschan formalmain las trais linguas dal Grischun sco linguas chantunalas. Tut las trais linguas avevan damai da princip il medem status al nivel chantunal. Il chantun Grischun ha però empruvà en il 19avel tschientaner da germanisar ils Rumantschs.
19. Jh.	L'avertura da las regiuns alpinas tras vias e viafiers ed il grond svilup turistic mainan massas da persunas d'autras linguas en las valladas rumantschas. Ils Rumantschs vesan en lur lingua materna in obstachel economic. Uschia s'impona plaun a plaun il tudestg en las scolas, baselgias e salas communalas dal territori rumantsch. La lingua e cultura rumantscha è fermamain periclitada. Diversas personalitads appelleschan la populaziun rumantscha da defender lur «vegl linguatg». Questa reacziun prepara la via a l'uschenumnada «renaschientscha retorumantscha»: il pievel rumantsch cumenza puspè a daventar conscient da la valur da l'atgna lingua materna.
1885 – 1921	Fundaziun da diversas societads per il mantegniment e la promoziun da la lingua e cultura rumantscha (cf. chap. «Lia rumantscha...», p. 84 s.).
1919	Fundaziun da la «Lia Rumantscha» (LR) , l'organisiun da tetg da tut las societads linguistics e culturalas rumantschas (cf. chap. «Lia rumantscha...», p. 84 s.).

Temp	Eveniment istoric
1938	Il pievel svizzer ed ils chantuns renconuschan il rumantsch sco «lingua nazionala» svizra (cf. chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 38).
1940–1980	Sensibilisaziun creschenta en favur dal rumantsch. Publicaziun da dicziunaris, grammaticas ed antologias. Installaziun da scolinas rumantschas. Cours d'integrasiun per personas d'autras linguas. Lavurs scientificas. Bleras vischnancas rumantschas scrivan puspè lur num rumantsch enstagl dal num tudestg. Meds d'instrucziun e scolaziun da creschids. Sustegn dal teater popular e da la producziun litterara. Promoziun dal chant choral rumantsch. Lavurs davart il dretg da linguatg. Instanzas a la Confederaziun per obtegnair subsidis federals per la promoziun da lingua. Cudeschs per uffants e giuvenils. Instituziuns a l'exteriur dal territori rumantsch s'engaschan en favur dal rumantsch (Quarta Lingua, Stapferhaus, Pro Helvetia ed autras fundaziuns ed organizaziuns).
1979/80	Propostas per ina lescha chantunala da linguas a basa dal princip territorial. Diferentas expertisas giuridicas.
1980/81	La Lia rumantscha elavurescha in program detaglià per il mantegniment e la promoziun da la lingua e cultura rumantscha. En il center stat il postulat da la normalisaziun da la situaziun linguistica sin la basa d'ina planisaziun dal corpus , d'ina planisaziun dal status e d'ina planisaziun dal diever da la lingua (cf. chap. «Lia rumantscha...», p. 88). A basa d'ina istanza da la Lia rumantscha e da la Pro Grigioni Italiano incumbensescha il Cussegl federal il 1981 ina grupp d'experts da preschentar la situaziun actuala da las duas minoritads grischunas e da resumar las mesiras postuladas da la Lia rumantscha. Il 1982 suttametta la grupp da lavur al Cussegl federal in rapport cun il titel «La Svizra – 2½ linguatgs? Situaziun actuala ed avegnir dal rumantsch e dal talian en il Grischun».
1982	La Lia rumantscha incumbensescha Heinrich Schmid, professer a l'Universitad da Turitg, d'elavurar «Directivas per la creaziun d'ina lingua rumantscha unifitgada, il rumantsch grischun» (vesair chap. «Rumantsch grischun», p. 92).
1985	La Lia Rumantscha organischescha l'emprima «Scuntrada rumantscha» a Suagnign per il 2000avel anniversari da la Rumantschia. Ulteriuras «Scuntradas rumantschas» suon-dan ad intervals pli u main regulars.
1986	Il Cussegl federal relascha «Directivas per las translaziuns en rumantsch da l'administraziun federala» (vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 39).
1988	Ediziun d'in emprim numer da prova d'ina gasetta dal di rumantscha («La Quotidian») a chaschun da la segunda «Scuntrada rumantscha» a Scuol en Engiadina Bassa.
1989	Ina grupp da lavur dal Departament federal da l'intern analysescha la situaziun actuala da la Svizra multilingua e fa propostas per ina nova politica da linguatg en Svizra.
1990/91	Ils adversaris dal rumantsch grischun pretendan en ina petiziun ch'il Cussegl federal desistia da l'adiever da la lingua unifitgada en publicaziuns da l'administraziun federala. La petiziun provochescha discussiuns e cuntraversas vehementas davart il rumantsch grischun, ma mobilisescha er ils aderents d'ina lingua da scrittira cuminaivla.
1993	La Lia rumantscha publicgescha sut il titel «Pledari grond» sia banca da datas linguisticas.

Temp	Eveniment istoric
1994	<p>La Lia Rumantscha dovra, tenor ses statuts revidids il 1994, il rumantsch grischun per texts uffizials ed administrativs che sa drizzan a l'entir territori rumantsch.</p> <p>Ils 29 d'avrigl cumpara l'emprim numer da las «Punts», ina revista per giuvenils surregiunala en lingua rumantscha ch'è oz bain etablida.</p> <p>Il «Pledari grond» cumpara per l'emprima giada en furma electronica per l'adiever extern. Cun var 200 000 endataziuns (stadi 2004) è el actualmain il vocabulari tudestg-rumantsch il pli cumplet e modern. Dapi il 2001 è disponibel il «Pledari grond» cun ina conjugaziun electronica dals verbs sin CD-Rom.</p> <p>Ina «Gruppa da lavur per las regions linguisticas dal Grischun» suttametta a la Regenza in rapport cumplessiv concernent las linguas chantunals. Quest rapport cuntogna in'analisi detagliada da la situaziun linguistica en il Grischun e preschenta postulats e mesiras concretas per rinforzar la trilinguitad chantunala en general e per promover la lingua rumantscha en spezial.</p>
1995	<p>La votantas ed ils votants da la Val Müstair e da l'Engiadina Bassa (inclus S-chanf e Zuoz en Engiadin'Ota) acceptan in reglament regiunal u intercommunal concernent l'adiever uffizial da las linguas che prescriba l'adiever dal rumantsch en scola, en l'administraziun ed en la vita publica. Era diversas vischnancas en Surselva ed en Surmeir han adoptà il reglament intercommunal.</p> <p>Resultats d'ina retschertga chantunala concernent l'acceptanza da la lingua unificada, il rumantsch grischun (vesair chap. «Rumantsch grischun», p. 97).</p>
1996	<p>Ils 10 da mars accepta il pievel svizzer cun 76% da las vuschs il nov artitgel 116 da la Constituziun federala (artitgel da linguas). Quest artitgel dat al rumantsch il status d'ina lingua parzialmain uffiziala da la Confederaziun. Il 1985 avevan ils represchentants grischuns inoltrà ina moziun al Parlament federal ed instradà qua tras la revisiun da l'artitgel da linguas. Il Cussegl grond dal chantun Grischun conceda ina contribuziun annuala per la realisaziun d'ina Agentura da Novitads Rumantscha (vesair chap. «Meds da massa rumantschs», p. 66). Il Tribunal federal a Losanna prenda per l'emprima giada ina decisiun en lingua rumantscha (DTF 122 I 93).</p> <p>La Regenza grischuna decida a basa da raccomandaziuns d'ina gruppa da lavur chantunala da dar al rumantsch grischun il status d'ina lingua uffiziala (vesair chap. «Rumantsch grischun», p. 98).</p> <p>En collavuraziun cun la Lia Rumantscha pussibilescha la Scola per Linguistica Applitgada (SLA; www.sal.ch) a Turitg ed a Cuira dapi il 1996 da far in diplom da lingua rumantsch. Quest diplom è cumparabel cun il diplom da tudestg da la Chombra da commerzi Turitg. A partir dal 2002/2003 vegn la scolaziun da rumantsch a la SLA complettada cun il studi da prediplom e da diplom (vesair chap. «Scola», p. 51).</p> <p>Dapi il december 1996 publitescha la «Engadiner Post/Posta Ladina» duas paginas en lingua rumantscha.</p>
1997	<p>Ils 6 da schaner lantscha la Gasser Media SA ina gasetta dal di rumantscha («La Quotidiana»). Las gasettas emnilas regionalas vegnan – exceptà la «Pagina da Surmeir» – integradas en La Quotidiana.</p>

Temp	Eveniment istoric
1997	<p>Ils 2 da mars renconuschan las votantas ed ils votants dal chantun Grischun la revisiun parziala da la Lescha da scola chantunala. Tenor quella duai vegnir instruida almain ina lingua chantunala sco segunda lingua en tut las scolas primaras e scolinas. Plirs cumins èn sa decidids per il rumantsch sco rom obligatori u facultativ.</p> <p>Ils 18 da december approvescha il Cussegl naziunal sco segund cussegl la ratificaziun da la Charta europeica da las linguas che duai proteger e promover las linguas regionalas u main derasadas sco part da l'ierta culturala da l'Europa. Tenor proposta dal Cussegl federal èn previsas en Svizra las linguas talian e rumantsch.</p>
1999	<p>La Regenza pussibilitescha a las vischnancas al cunfin linguistic d'instruir er il rumantsch grischun sco segunda lingua en la scola primara.</p> <p>En la nova Constituziun federala dals 18 d'avrigl 1999 è il vegl artitgel da linguas 116 vegnì midà en l'artitgel 70 (vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 38).</p> <p>Las votantas ed ils votants grischuns approveschan ina Lescha per promover la cultura che regla tranter auter il mantegniment e la promoziun da la trilinguitad dal Grischun.</p> <p>Ils 6 da fanadur approvescha la Regenza grischuna il Reglament davart il gimnasi en il chantun Grischun. Tenor quest reglament pon gimnasiasts da lingua tudestga tscherner da princip be talian u rumantsch sco emprima lingua ester. Nua ch'i vegn decidì en favur dal rumantsch, prevesa l'art. 3 da quest reglament l'adiever dal rumantsch grischun.</p>
2000	<p>Diversas scolas medias dal Grischun porschan a partir da l'onn da scola 1999/2000 ina matura bilingua (tudestg-rumantsch).</p> <p>La Regenza grischuna renconuscha dapi il 1. da schaner 2000 la Scola per Linguistica Applitgada sco scola professiunala superiura.</p> <p>Il november decida il Cussegl grond d'edir en l'avegnir la collecziun dal dretg grischun be pli en ina furma rumantscha. La regenza determinescha per quest intent il rumantsch grischun.</p>
2001	<p>Ils 10 da zercladur approvescha il pievel grischun ina revisiun parziala da la Lescha davart l'adiever dals dretgs politics (midament da l'art. 23), suenter ch'in «Comité na a l'art. 23», fundà en Surselva, ha cumbattì la revisiun da la lescha. Cun quei na distribuescha il chantun Grischun, analog a la Confederaziun, ses documents da votaziun en lingua rumantscha betg pli en l'idiom sursilvan e ladin, ma be pli en rumantsch grischun (vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 41).</p>
2002	<p>La professura per lingua e litteratura rumantscha a la SPF/Universitad da Turitg, vacanta dapi il schaner 1997, vegn puspè occupada a l'Universitad da Turitg il semester da stad 2002.</p>

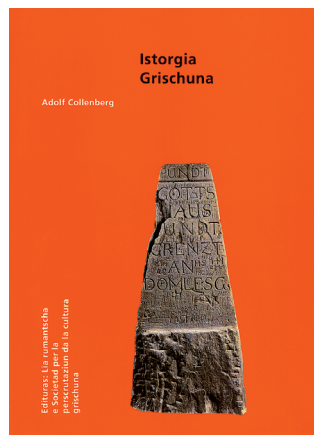
La «Crestomazia rumantscha» da Chaspar Decurtins: ina ritga collecziun da monuments scrits da plirs tschientaners.

Temp	Eveniment istoric
2002	<p>Sut l'impressiun dal regress inquietant da la lingua rumantscha tranter il 1990 ed il 2000 inoltreschan il mars var 2700 persunas a la Regenza grischuna ed al Cussegl federal in manifest per il salvament da la lingua rumantscha. Ellas pretendan ina retscha da mesiras urgentas da vart da las vischnancas, dal Chantun e da la Confederaziun.</p> <p>Il november han ils deputads rumantschs dal Cussegl grond furnà ina grupp parlamentara. La gasetta rumantscha dal di «La Quotidiana» vegn restructurada. L'avrigl relascha la Südostschweiz Presse AG ils redactors da l'Engiadina e dal Surmeir e surdat a l'Agentura da Novitads Rumantscha (ANR) dapli responsabladad.</p>
2003	<p>La Lia Rumantscha elavurescha in concept strategic che duai tegnair quint da las pretenziuns d'ina societad da communicaziun e d'infurmaziun dal 3. millenni. A basa d'ina vasta analisa da la situaziun interna propona ina grupp da project (Anint), incumbensada da la LR, mesiras concretas per ils singuls champs d'activitad da l'organisaziun da tetg.</p> <p>Ils 18 da matg approvescha ils pievel grischun ina revisiun totala da la Constituziun chantunala che reconuscha cleramain la trilinguitad dal Grischun (vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 41).</p> <p>Il mars vegn pronunzià a Suraua en Val Lumnezia per l'emprima giada ina sentenza giudiziala concernent la frequentaziun obligatoria da la scola rumantscha en la vischnanca. La Dretgira administrativa dal chantun Grischun refusescha il plant d'ina famiglia da lingua tudestga ch'ha prendi domicil a Suraua e che vul trametter ses uffant en la scola secundara tudestga a Glion e betg en la scola secundara tudestga-rumantscha a Vella. Lur motivaziun: la dominanza exagerada dal rumantsch saja dischavantagiusa per il svilup da l'uffant (vesair «La Quotidiana», 10. 1. 2003).</p>

L'«Istorgia dals Retorumantschs» en furma da comic: il quadern en dus toms davart la vita dals Rets e Rumantschs superescha tut las autras publicaziuns rumantschas.

L'«Istorgia Grischuna»: l'emprim manual da l'istorgia grischuna en lingua rumantscha – infurmativ, captivant, divertent.

Temp	Eveniment istoric
------	-------------------

- Ils 25 d'avust approvescha ils Cussegl grond dal chantun Grischun la proposta da la Regenza d'edir ils **meds d'instrucziun rumantschs be pli en rumantsch grischun a partir dal 2005** (vesair chap. «Rumantsch Grischun», p. 95). Las magistras ed ils magisters, ils cussegls da scola, las organisaziuns regionalas ed ils deputads dal Cussegl grond en il territori rumantsch s'opponan a questa decisiun e pretendan da la Regenza d'elavurar in concept concret e cumplexiv per l'introducziun dal rumantsch grischun en scola. Quest concept duai esser avant maun enfin il pli tard l'onn 2005.
- Ils 29 da november ha lieu a Mustér, sin iniziativa da la Romania, l'emprim «Cumin romontsch», nua ch'ins pretenda in **agen parlament per la Rumantschia**.
- 2004
Ils 17 da schaner orientescha e discuta l'Uniu da las Rumantschas e dals Rumantschs en la Bassa (URB) a chaschun d'ina dieta a Turitg davart ils resultats dal «Cumin romontsch» dals 29-11-2003 (vesair chap. «Lia Rumantscha», p. 89-90).
- Ils 21 da favrer cuntanscha Mario Pacchioli da Rabius il segund plaz a l'emprima show da casting «Music Star» da la Televisun svizra.
- Cun ses novischem solo-album «Mario Pacchioli», realisà en lingua rumantscha ed englaisa, ha el cuntanschi l'avust la 1. piazza da la parada da hits svizra.
- Dapi ils 27 da favrer porscha la Swisscom a lur clients gieus da telefonin en rumantsch (vesair chap. «Medias», p. 70).
- En sia sesida dal 28 d'avrigl 2004 decida il Cussegl federal da renunziar da deliberar il sboz per ina lescha federala davart las linguas naziunalas e la chapientscha tranter las cumanzas linguisticas.
- Ils 29 d'avrigl festivescha la revista per giuvenils «Punts» ses 10avel anniversari (vesair chap. «Medias», p. 64).
- Il december 2004 cumpara il disc cumpact «Lain fabular», in album cun songs dals Beatles per rumantsch, instradà da Benedetto Vigne e Gioni Fry.

Litt: Baur, A.: *Allegra genügt nicht...*, 1996; Bernardi, R./Decurtins, A./Eichenhofer, W./Saluz, U./Vögeli, M.: *Handwörterbuch des Rätoromanischen*. Società Retorumantscha und Verein für Bündner Kulturforschung, Offizin, Zürich 1994; *Bibliografia retorumantscha (1552 – 1984)* e *Bibliografia da la musica vocala (1661 – 1984)*, Lia rumantscha, Cuira 1986; Decurtins A.: *Viarva Romontscha, Romanica Raetica 9*, Società Retorumantscha, Cuira, 1993; Decurtins, C.: *Rätoromanische Chrestomathie*, Octopus, Chur 1982/84 (Reprint); Huber, K., *Rätisches Namenbuch*, Bd. 3: *Die Personennamen Graubündens mit Ausblicken auf Nachbargebiete*, Francke, Bern 1986; *Chantun Grischun: Rapport da la «Gruppa da lavur per las regiuns linguisticas dal Grischun»*, 1. part: *La situaziun da las regiuns linguisticas dal Grischun*, 2. part: *Postulats e mesiras*, 1994; *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL)*, hrsg. v. G. Holtus, M. Metzeltin, Chr. Schmitt, Bd. III: *Rumänisch, Dalmatisch/ Istroromanisch, Friaulisch, Ladinisch, Bündnerromanisch*, Max Niemeyer, Tübingen 1989ff.; Pieth, E.: *Bündnergeschichte*, Chur 1945; Planta, R. v./Schorta, A.: *Rätisches Namenbuch*, Bd. 1: *Materialien*, 1972, Bd. 2: *Etymologien*, bearbeitet und hrsg. von A. Schorta, Francke Verlag, Bern 1985; *Publicaziun rumantschas. Register da tut las ovras en vendita a la Lia Rumantscha*, 2004; *Studis Romontschs 1950–1977. Bibliographisches Handbuch zur romanischen Sprache, Literatur, Geschichte, Heimatkunde und Volksliteratur mit Ausblicken auf Nachbargebiete*, Romanica Raetica, Bd. 1: *Materialien*. Bd. 2: *Register*, Società Retorumantscha, Chur 1977/78; Widmer, K.: *Bündnerromanisch 1977–1983. Bibliographischer Abriss, laufende Projekte, Sprachpolitik*, Chur 1982; *ibid.*, «Bündnerromanische Publikationen 1980–2004», en *Annalas da la Societad Retorumantscha*, Cuira 1980ff.